

УДК 342.924+347.2/3

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2021.04.35>

ЩОДО ШЛЯХІВ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ЕЛЕКТРОННИХ РЕЄСТРІВ ТА БАЗ ДАНИХ (НА ПРИКЛАДІ ЖИТЛОВОЇ, ЗЕМЕЛЬНОЇ СФЕР, СФЕРИ ФІНАНСОВИХ ПОСЛУГ, ПРАВОСУДДЯ ТА ВИКОНАННЯ СУДОВИХ АКТИВ)

Степанова Т.В.,

доктор юридичних наук, професор,
завідувачка кафедри конституційного права та правосуддя
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
(Одеса, Україна)
ORCID <http://orcid.org/0000-0002-7419-0770>

Степанова Т.В. Щодо шляхів підвищення ефективності електронних реєстрів та баз даних (на прикладі житлової, земельної сфер, сфери фінансових послуг, правосуддя та виконання судових актів).

Стаття присвячена реалізації концепції електронного врядування, яка безпосередньо залежить від постійного моніторингу ефективності впровадження окремих складових електронного врядування, а також постійного підлагодження модулів до потреб користувачів і синхронізації таких модулів між собою. Метою даної статті є дослідження проблем створення та функціонування електронних реєстрів та баз даних на прикладі житлової, земельної сфер, сфери фінансових послуг, правосуддя та виконання судових актів і вироблення шляхів підвищення ефективності таких електронних реєстрів та баз даних. Виявлено, що розвиток цифрових технологій та пандемія COVID-19 сприяють підвищенню рівня знань пересічних користувачів та значно прискорюють процес впровадження електронного врядування, сприяючи можливості якнайбільшої кількості громадян отримати довідки, записатися на прийом, замовити товари та послуги, брати участь у заходах, не виходячи з дому. Обґрунтовано, що на даному етапі реалізація концепції електронного врядування стикнулася з певними проблемами, які яскраво виявляються при дослідженні таких сфер регулювання, як житлова, земельна сфери, сфера фінансових послуг, правосуддя та виконання судових актів, за якими на даний час сформована розвинута система електронних реєстрів та баз даних.

За аналізом вказаних сфер запропоновано виділяти 4 напрями підвищення ефективності електронних реєстрів та баз даних:

1) визначення сфер, які потребують диджиталізації, та ефективних шляхів такої диджиталізації. Виявлено, що деякі сфери ще потребують формування таких реєстрів (баз даних) та їх наповнення, що є нагальною потребою часу;

2) синхронізація електронних реєстрів, баз даних та інших модулів для систематизації, спрощення та оперативності отримання інформації щодо певного об'єкта або суб'єкта правовідносин, перевірка даних тощо. Запропоновано при створенні реєстру (бази даних) одразу планувати, що цей реєстр або база зможуть бути синхронізовані зі всіма або максимальною кількістю реєстрів, що вже сформовані;

3) оперативна обробка та сканування великого обсягу інформації. Запропоновано застосовувати системний підхід до визначення характеристик програм та технічного забезпечення, які б спростили реалізацію даного напрямку;

4) захист персональних даних. Доведено, що чинна редакція Закону України «Про захист персональних даних» найближчим часом має бути приведена у відповідність до європейських стандартів і, головне, має здійснюватися належний контроль за його реалізацією в Україні.

Ключові слова: електронне врядування, електронні реєстри, бази даних, захист персональних даних, диджиталізація.

Stepanova T.V. On ways to improve the efficiency of e-registers and databases (on the examples in the fields of residency, land, financial services, justice and enforcement of the judicial acts).

The article provides the study of actual issues of creation and functioning of e-registers and databases on the examples in the fields of residence, land, financial services, justice and enforcement of judicial acts and aims to develop ways to improve the efficiency of aforesaid e-registers and databases. It was found that the development of digital technologies together with the COVID-19 pandemic is accelerating the process of implementing e-government significantly, and facilitating as many citizens as possible to obtain

certificates, to make appointments, to order goods and services, to participate in the events without leaving home. It is substantiated that the implementation of the concept of e-government presently has faced certain problems that are clearly evident in the study of certain areas of regulation, for which a developed system of electronic registers and databases has been elaborated.

As a result of the analysis of these areas, it is proposed to identify 4 ways to improve the efficiency of electronic registers and databases.

1. Identification of the fields that need digitalization as well as the effective ways of the aforesaid digitalization. It was found that there is a need in some fields in well provisioned e-registers or databases and this need is a most urgent challenge of those fields.

2. Synchronization of digital registers, databases and other modules in order to systematize, to simplify and to improve the efficiency of obtaining information on a particular object or a person in legal relations as well as data verification, etc. It is suggested to synchronize each newly created register (database) immediately from the very beginning with all or at least with the majority of registers (databases) that have already been created.

3. Prompt processing and scanning of large amounts of information. It is proposed to apply a systematic approach in order to determine the characteristics of programs and hardware that would simplify the implementation of this idea.

4. Protection of personal data. It is proved that the current version of the Law of Ukraine «On Personal Data Protection» in the near future should be brought into line with European standards and, most importantly, its implementation in Ukraine should be properly monitored.

Key words: e-government, e-registers, databases, personal data protection, digitalization.

Постановка проблеми. Реалізація концепції електронного врядування та окремих його численних складових останніми роками все частіше обговорюється в наукових колах та на практичних конференціях і круглих столах. Одночасно представники країн, в яких запроваджено електронне врядування в тому чи іншому вигляді, акцентують увагу на тому, що реально будь-яку оцінку ефективності впровадження системи в цілому та окремих її модулів можна здійснити не раніше, ніж через 10 років після початку впровадження. Однак ефективність реалізації складових електронного врядування безпосередньо залежить від постійного моніторингу ефективності їх впровадження, а також постійного підлагодження модулів до потреб користувачів і синхронізація таких модулів між собою.

Одними з перших сфер, які потрапили під реалізацію електронного врядування, стали житлова, земельна сфери, сфера фінансових послуг, правосуддя та виконання судових актів. За їх аналізом вже можна робити певні висновки про недоліки впровадження електронного врядування. Тому **метою даної статті** є дослідження проблем створення та функціонування електронних реєстрів та баз даних і вироблення шляхів підвищення їх ефективності з урахуванням досвіду впровадження їх у вказаних сферах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед вчених, які останнім часом приділяли увагу вказаній проблемі, слід назвати Б.О. Білецького, П.С. Клімушина, В.О. Коновала, Г.Є. Кузьменко, І.С. Куспляка, В.Т. Липського, О.В. Риженка, Ю. Соломка, проте їх дослідження торкалися лише окремих складових досліджуваної проблеми. Крім того, пандемія та диджиталізація більшості життєво важливих сфер взаємодії фізичних та юридичних осіб значно розширили можливості використання електронних реєстрів та баз даних з одночасним відставанням нормативно-правового регулювання даної сфери та оцінки перспектив підвищення ефективності таких реєстрів та баз даних у різних сферах життєдіяльності.

Виклад основного матеріалу. Електронне врядування останнім часом є широко обговорюваним питанням в наукових колах. Розвиток цифрових технологій сприяє підвищенню рівня знань пересічних користувачів. Великі обсяги інформації вже завантажені до Інтернету, і ця база постійно поповнюється. Пандемія COVID-19 також внесла свої корективи та значно прискорила процес впровадження електронного врядування, сприяючи можливості якнайбільшої кількості громадян отримати довідки, записатися на прийом, замовити товари та послуги, брати участь у заходах, не виходячи з дому.

І на даному етапі вважаємо, що реалізація концепції електронного врядування стикнулася з певними проблемами, які яскраво виявляються при дослідженні таких сфер регулювання, як житлова, земельна сфери, сфера фінансових послуг, правосуддя та виконання судових актів, за якими на даний час сформована розвинута система електронних реєстрів та баз даних.

Одночасно державні органи не поспішають ділитися наявною в них інформацією, по-перше, оскільки більшість такої інформації зберігається лише в паперовому вигляді, а обробка та сканування даних джерел все ще займають багато часу; по-друге, небезпека поширення такої інформації для широкого загалу стикається з питанням захисту персональних даних, коло яких поступово змінюється в бік розширення.

Тому за аналізом вказаних сфер пропонуємо виділяти 4 напрями підвищення ефективності електронних реєстрів та баз даних.

1. *Визначення сфер, які потребують диджиталізації, та ефективних шляхів такої диджиталізації.*

На даний час в Україні сформовано вже більше 100 публічних електронних реєстрів та баз даних різних напрямів.

Деякі з них значно спрощують життя людини та планування його переміщень, наприклад, Єдина база даних електронних адрес, номерів факсів (телефаксів) суб'єктів владних повноважень (<http://email.court.gov.ua/search>). Інші – допомагають в отриманні інформації від державних органів без «фізичного» звернення та створення черг і небезпеки, наприклад, Реєстр адміністративних послуг (<http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&tag=ReiestrAdministrativnihPoslug>), Он-лайн реєстрація юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців (<http://rp.irc.gov.ua>), Електронний реєстр суб'єктів, які надають послуги, пов'язані з ЕЦП (<http://czo.gov.ua/ca-registry>), Поштові індекси та відділення поштового зв'язку. Пошук поштового відправлення (http://services.ukrposhta.com/postindex_new та <http://services.ukrposhta.ua/bardcodesingle>), Єдиний реєстр нотаріусів (<http://ern.minjust.gov.ua/pages/default.aspx>), Довідник вантажних станцій Укрзалізниці (http://uz.gov.ua/cargo_transportation/general_information/cargo_stations/), Електронна реєстрація в дошкільні навчальні заклади (<https://reg.isuo.org/preschools> та <http://sadik.ua/elektronnaya-ochered>).

Для перевірки законності функціонування окремих підприємств та організацій сформовано Єдиний державний реєстр юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців (<https://usr.minjust.gov.ua/ua/freesearch>), Єдиний реєстр громадських формувань (<http://rgf.informjust.ua/home/index>).

Важливе значення останнім часом також набули Єдиний ліцензійний реєстр (<http://irc.gov.ua/ua/Poshuk-v-YeLR.html>), Перелік виданих дозвільних документів (ЄКМТ) Укртрансінспекції (<http://www.uti.gov.ua/transinsp/uk/publish/category/49824>), база «Вся Україна – жителі» (<http://www.nomer.org/allukraina>), Єдиний реєстр довіреностей, Спадковий реєстр, Єдиний реєстр боржників (<https://erb.minjust.gov.ua/#/search-debtors>), база «Розшук МВС», яка містить інформацію про зниклих громадян, мобільні телефони, транспортні засоби, зброю у розшуку, неопізнані трупи, осіб, які переховуються від органів влади (<http://mvs.gov.ua/mvs/control/uk/investigation>), Державний реєстр лікарських засобів (<http://www.drlz.kiev.ua> та http://old.moz.gov.ua/ua/portal/register_medicines/), Реєстр винаходів та корисних моделей, знаків для товарів і послуг, промислових зразків та інші бази даних Інституту промислової власності (<http://www.uipv.org/ua/bases2.html>), База даних «Законодавство України» (<http://zakon4.rada.gov.ua/laws>).

Торкаються реєстри і більш вузьких, хоча і вагомих для життєдіяльності людини сфер, наприклад, житлової сфери. Сама по собі ця сфера є складною, оскільки раніше в бюро технічної інвентаризації (далі – БТІ) на місцях зберігались відомості про всі об'єкти, побудовані в певному регіоні, дозволи на перебудову, інформація про зміну власників тощо. На даний час створено декілька реєстрів, що містять інформацію за цим питанням:

- Реєстр виданих ліцензій Держархбудінспекцією. Реєстр дозвільних документів на виконання будівельних робіт (<http://dabi.gov.ua/license/list.php>);
- Реєстр сертифікованих працівників БТІ (<http://asdev.com.ua/itn/list.php>);
- Перелік експертних організацій, які відповідають Критеріям, встановленим наказом Мінрегіону від 23.05.2011 №53, та можуть здійснювати експертизу проектів будівництва (<http://data.gov.ua/passport/382aca48-a62a-4db2-9f10-8f4853ad0665>);
- Державний реєстр речових прав на нерухоме майно (<https://kap.minjust.gov.ua>).

Ці бази даних значно полегшують можливості контролю за об'єктами житлового та нежитлового фонду, мінімізують ризики обрання некваліфікованого оцінщика для оцінки нерухомості та усувають багато інших проблем.

Суміжною з вищевказаною є земельна сфера. Значно полегшує орієнтування в цьому питанні створення Оглядової геологічної карти (<http://geo.gov.ua/storinka/oglyadovi-geologichni-karty>) та Публічної кадастрової карти (<http://www.map.land.gov.ua/kadastrova-karta>), а також оприлюднення Переліку земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної власності, права на які плануються продавати на земельних торгах (<http://land.gov.ua/info/perelik-diljanok/>). Це утворює прозорість ринку землі, особливо після зняття мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення, надає рівні можливості в підборі інформації та оцінці ризиків при придбанні земельних ділянок.

В сфері надання фінансових послуг також сформовано Державний реєстр фінансових установ (<http://kis.nfr.gov.ua>), Єдиний реєстр бюро кредитних історій (<https://ubki.ua>) та впроваджено декілька корисних модулів:

- Інформація про власників істотної участі у банках (<http://bank.gov.ua/control/uk/publish/article>);
- Перевірка чинності полісу, страховика, зеленої карти, страхового агента МТСБУ (https://cbd.mtibu.kiev.ua/MTSBU_Pages/Tree.aspx);

- Перевірка МАЛУС (https://cbd.mtibu.kiev.ua/MTSBU_Pages/Tree.aspx);
- Пошук у реєстрі страхових агентів (<https://cbd.mtibu.kiev.ua/MTS.../Parameters/SearchParams.aspx>).

Для спрощення процедури звернення до суду та участі в судовому процесі сформовано модуль «Електронний суд» (<https://kar.minjust.gov.ua>), оперативно наповнюються Єдиний державний реєстр судових рішень (<http://www.reyestr.court.gov.ua>), Єдиний реєстр адвокатів (<http://erau.unba.org.ua/>), Єдиний державний реєстр виконавчих проваджень (https://minjust.gov.ua/m/str_3198), Єдиний реєстр підприємств, щодо яких порушено провадження у справі про банкрутство (<https://kar.minjust.gov.ua>) та інші реєстри.

Таким чином, можна підсумувати, що основні напрями життєдіяльності людини та сфери її інтересів дійсно покриваються різноманітними реєстрами та базами даних, з яких безпосередньо з дому самотійно або з мінімальними бюрократичними затримками можна отримати необхідну інформацію.

Однак зрозуміло, що сферами цих реєстрів та баз не обмежуються життя та потреби людини. Деякі сфери ще потребують формування таких реєстрів (баз даних) та їх наповнення, що є нагальною потребою часу.

Крім того, пов'язаним з розглянутим вище процесом диджиталізації є питання автоматизації управлінських рішень, що також є складовою електронного врядування. Наприклад, «в Естонії запущена програма e-residency, що відкриває вільний доступ до державних послуг. Штучний інтелект контролює видачу субсидій фермерам, на підставі супутникових знімків полів аналізуючи, чи роблять фермери те, на що отримували субсидії. Також алгоритми штучного інтелекту сканують резюме звільнених працівників, щоб знайти їм роботу. Всього в країні працюють 13 програм, де штучний інтелект замінив чиновників» [1].

Таким чином, перспективи розвитку даного напрямку є досить широкими.

2. Синхронізація електронних реєстрів, баз даних та інших модулів для систематизації, спрощення та оперативності отримання інформації щодо певного об'єкта або суб'єкта правовідносин, перевірки даних тощо.

Аналіз сформованих в Україні баз даних та реєстрів вказує на значний недолік, не врахований на момент їх формування: зазвичай вказані бази не корелюють одна з одною, а інформацію необхідно дублювати, якщо вона має з'явитися в декількох реєстрах. Наприклад, по майнових справах негайної синхронізації потребують Єдиний державний реєстр судових рішень (<http://www.reyestr.court.gov.ua>), Єдиний державний реєстр виконавчих проваджень (https://minjust.gov.ua/m/str_3198), Державний реєстр речових прав на нерухоме майно (<https://kar.minjust.gov.ua>) та Державний реєстр обтяжень нерухомого майна (<https://orm.minjust.gov.ua/#/>). Практика показує, що виконавцю (державному чи приватному) необхідно для відкриття провадження і внесення про це даних до Єдиного державного реєстру виконавчих проваджень окремо увійти до Єдиного державного реєстру судових рішень для перевірки наявності судового акта в реєстрі і у випадку необхідності виконання рішення, пов'язаного з нерухомим майном (продаж, передача) внести відповідні дані про наявність судового акта та відкриття виконавчого провадження до Державного реєстру обтяжень нерухомого майна.

Виконавці вже зверталися до Міністерства юстиції України, який є держателем більшості цих реєстрів, для внесення змін до функціоналу модулів реєстрів та їх синхронізації, проте на даний час проблему ще не вирішено, в першу чергу, тому, що при первісному плануванні завдання створення реєстрів не було заплановано необхідності їх синхронізації, а на даному етапі вносити такі зміни вже дуже складно, оскільки необхідно переписувати більшість програм.

Вважаємо, що вказане питання має вирішуватися одночасно з попереднім пунктом, тобто прийняттям рішення про диджиталізацію певної сфери. Необхідно комплексно підходити до даного питання та проаналізувати, з якими іншими базами, що вже існують або мають бути сформовані найближчим часом, слід синхронізувати даний реєстр або базу даних.

Більш того, вважаємо, що при створенні реєстру (бази даних) одразу слід планувати, що цей реєстр або база зможуть бути синхронізовані зі всіма або максимальною кількістю реєстрів, що вже сформовані.

Тільки в такому випадку створення та наповнення реєстру (бази даних) стане ефективною підтримкою спрощення та прозорості сфер правовідносин, щодо яких вони сформовані.

Яскравим прикладом ефективності синхронізації баз даних та реєстрів є Литва, в якій є бази даних про фізичних та юридичних осіб, база податкової інспекції, база державного Фонду соціального страхування, Інформація про соціальну допомогу особам, Дані про дорожньо-транспортні засоби, Реєстр актів арешту майна, Інформаційна система обмежень грошових коштів, Реєстр зброї, Реєстр підозрюваних, обвинувачених та засуджених та інші. І всі ці реєстри і бази даних синхронізовані між собою, що дозволяє оперативно вносити та отримувати повну інформацію щодо конкретних осіб або об'єктів. Наприклад, виконавець у разі відкриття виконавчого провадження дуже швидко отримує зі всіх

реєстрів інформацію про фізичну або юридичну особу, яка є боржником, оперативно має можливість накладити обмеження на грошові кошти даної особи або заарештувати його майно, чим гарантувати виконання рішення по справі.

Щоправда, ефективно ця система в Литві запрацювала лише через 10 років після початку її створення, оскільки за цей час постійно виявлялися проблеми в роботі, відображенні або синхронізації інформації. Тому слід визнати, що цей процес є довготривалим, але в перспективі матиме неперевершений позитивний ефект.

А в Латвії на даний час сформовано близько 10 реєстрів: реєстр юридичних осіб, реєстр прав на нерухомість, реєстр банкрутств, слідчий реєстр, реєстр кримінальних проваджень, реєстр виконання судових рішень та покарань та інші. Однак, незважаючи на наявність такої кількості реєстрів, навіть зараз залишилися системи, які не є синхронізованими. Наприклад, «суддя, призначаючи засідання, повинен враховувати робочий графік адвокатів та прокурорів. Для цього він має змогу відкрити в системі календар засідань, в яких бере участь той чи інший адвокат чи прокурор. Однак проблема полягає в тому, що графік судді, адвокатів (яких може бути декілька по справі) і прокурорів відкриваються на різних програмах і поки немає технічної можливості «накласти» ці графіки» [2].

3. Оперативна обробка та сканування великого обсягу інформації.

Вказане є проблемою, оскільки потребує системного підходу для визначення характеристик програм та технічного забезпечення, які б спростили реалізацію даного напрямку. Це може бути розробка або придбання більш якісної технології або апаратури, яка значно зменшить час сканування, не потребуватиме механічних маніпуляцій з об'єктом обробки чи сканування (наприклад, портативний пристрій, який швидко корелює показники для якісної обробки чи сканування).

При розробці такої програми або апаратури також має бути врахована можливість максимальної синхронізації з іншими моделями аналогічного призначення або моделями «минулого» періоду, оскільки останнім часом розробники нових телефонів, сканерів та програм цього не враховують, а іноді спеціально закладають неможливість безперешкодного користування одночасно пристроями «старого» та «нового» зразка.

4. Захист персональних даних.

Загальновідомо, що ще у 2010 році в Україні було прийнято Закон «Про захист персональних даних» № 2297-VI. І хоча за останні 11 років до нього було внесено 20 змін, однак слід відзначити поштовплення такої діяльності в 2021 році (лише за цей рік до Закону було внесено зміни 6 разів), оскільки законодавець намагався максимально наблизити норми Закону до міжнародних та європейських стандартів з даного питання. Вважаємо, що активність внесення змін до даного Закону була спричинена і пандемією COVID-19, що призвела до масового переходу населення «в онлайн» з необхідністю ідентифікації, з одного боку, та небезпекою отримання особистої інформації про особу недобросовісними суб'єктами, з іншого боку.

В ЄС діє розгалужена система нормативних актів щодо захисту персональних даних: Конвенція Ради Європи про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних від 28.01.1981 р., Рекомендація Комітету Міністрів державам-членам Ради Європи №R(91)10 щодо передачі третім особам інформації особистого характеру, яка знаходиться у розпорядженні органів влади, від 09.09.1991 р., Директива Європейського парламенту і Ради ЄС №95/46/ЄС про захист фізичних осіб при обробці персональних даних і про вільне переміщення таких даних від 24.10.1995 р., Рекомендація Комітету Міністрів державам-членам Ради Європи «Основні напрями захисту прав фізичних осіб у зв'язку з обробкою персональних даних в інформаційних супермагістралях» від 09.12.1997 р., Регламент Європейського Парламенту і Ради ЄС №45/2001 про захист осіб щодо обробки персональних даних установами та організаціями Спільноти і вільного руху таких даних від 18.12.2000 р., Директива Європейського Парламенту і Ради ЄС №2002/58/ЄС про обробку персональних даних і захист прав на недоторканість особистого життя у сфері електронних засобів зв'язку від 12.07.2002 р. та інші акти. Крім того, «Євросоюз усвідомив ці виклики дещо раніше, тож іще з травня 2018 року на його території набули чинності Норми загального захисту даних ЄС (General Data Protection Regulation, GDPR). Регламент надає інтернет-користувачам право знати, яка саме інформація про них зберігається в Мережі та як використовується» [3]. І хоча вже відомі численні випадки накладення штрафів на європейські підприємства за порушення вказаних Норм, в Україні інтеграція до європейського простору з цього питання відбувається вельми повільно.

Проте за аналогією з Європою, в Україні необхідно не тільки призначити Офіцера із захисту персональних даних, відповідального за забезпечення суб'єктів даних інформацією про їхні права та дотримання законодавства про обіг персональних даних, але й надавати йому широке коло повноважень із захисту прав у цій сфері. І законодавство України про захист персональних даних найближчим часом має бути приведено у відповідність до європейських стандартів і, головне, має здійснюватися належний контроль за його реалізацією в Україні.

Висновки. Таким чином, доречно підсумувати, що аналіз ефективності створення та функціонування електронних реєстрів та баз даних в Україні вказує на відсутність перспективного підходу.

І на даному етапі вважаємо, що реалізація концепції електронного врядування стикнулася з певними проблемами, які яскраво виявляються при дослідженні таких сфер регулювання, як житлова, земельна сфери, сфера фінансових послуг, правосуддя та виконання судових актів, за якими на даний час сформована розвинута система електронних реєстрів та баз даних.

Тому за аналізом вказаних сфер пропонуємо виділяти 4 напрями підвищення ефективності електронних реєстрів та баз даних:

- 1) визначення сфер, які потребують диджиталізації, та ефективних шляхів такої диджиталізації;
- 2) синхронізація електронних реєстрів, баз даних та інших модулів для систематизації, спрощення та оперативності отримання інформації щодо певного об'єкта або суб'єкта правовідносин, перевірки даних тощо;
- 3) оперативність обробки та сканування великого обсягу інформації;
- 4) захист персональних даних.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. В Естонії суддів замінюють штучним інтелектом. *UA.NEWS*. 26 березня 2019 р. URL: https://ua.news/ua/v-estoniyi-suddiv-zaminyat-shtuchnym-intelektom/?fbclid=IwAR1q6UUJmd8YTpUGrNUhv9eGdzX53qMqthvXVM3_vCr2HeGARm1Try9yQcA.
2. Кібенко О., Антонюк Н. Система судоустрою в Латвії. *Юридична газета online*. 04 грудня 2018 р. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/sistema-sudoustroyu-v-latviyi.html>.
3. Колченогова О. Нагляд чи підглядання: як можна захищати персональні дані. *Mind*. 8 вересня 2020 р. URL: <https://mind.ua/openmind/20215199-naglyad-chi-pidglyadannya-yak-mozhna-zahishchati-personalni-dani>.